

ЗЕМЛЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ ЯК ЧИННИК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН

У статті проведено історичний аналіз поглядів основних економічних шкіл на значення землі у виробничому процесі. Акцентується увага на тому, що антропоцентричне ставлення до результатів виробництва погіршувало властивості земельних ресурсів як природного тіла, і це сприяло розвитку комплексної науки: економіка землекористування. Визначено актуальні для України напрями досліджень цієї науки.

In article the historical analysis of sights at value of the ground in production at the basic economic schools is carried out. Brings to a focus, that anthropocentrically relation to results of manufacture has worsened qualities of ground resources as natural body and it promoted development of a complex science: using of land economic. Directions of researches of this science are determined actual for Ukraine.

Згідно з економічною теорією продуктивні сили – це єдність особистого і матеріально-речового факторів виробництва [1]. Це поняття вмщує в собі систему суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, що виражає активне ставлення людей до природних ресурсів. Земля як головний природний ресурс є найпершою передумовою і основою суспільного виробництва, універсальним фактором будь-якої діяльності людини. Вона є предметом праці у видобувній галузі, просторовим базисом для промисловості, одночасно предметом і засобом праці в сільському господарстві. Тому від того, наскільки правильно та науково обґрунтовано використовуються земельні ресурси, залежить і стан засобів виробництва. Йдеться про те, що земельні ресурси слід характеризувати не тільки економічно, а й екологічно.

В економічній теорії спроби показати роль землі в продуктивних силах, визначити залежність між природними характеристиками земельних ресурсів і ефективністю виробництва ведуться вже давно. І вивчення розвитку економічної науки в цьому аспекті представляє не тільки історичний, а й науково-практичний інтерес. Таке дослідження дає можливість простежити розвиток наукової думки в залежності від рівня розвитку суспільства і соціально-економічних відносин, повніше розкрити генетику

економічного мислення, визначити найбільш актуальні напрями сучасних теорій.

Одними з перших вказали на землю як джерело багатства представники школи фізіократів. Вони виходили з діючого в суспільстві, за їх уявленням, принципу природного порядку, де особливу роль відіграє земля. Суть його полягала в тому, що земля здатна забезпечувати доход, який перевищує витрати. Землероб збирає хліба більше, ніж він посіяв зерна. Тому тільки в землеробстві існує названий фізіократами “чистий продукт”, що пізніше отримав назву “рента”. Позитивним у теорії фізіократів є те, що землю вони розглядали як елемент природного порядку, тобто як частину природної системи, і відповідно проблеми втрати природної родючості ґрунтів у той час практично не існувало.

Уільям Петті, який започаткував класичну економічну теорію, виділяв землю і працю як основні чинники, що беруть участь у виробництві продукції. Власне йому належить вираз: “Праця є батько багатства, а земля його мати”. Він вважав, що “оценку всех предметов следовало бы привести к двум естественным знаменателям, к земле и труду” [2], розглядаючи таким чином два мірила вартості – працю і землю.

Засновник першої класичної економічної системи Адам Сміт стверджував, що: “Труд является единственным всеобщим, равно как и един-

ственно точным, мерилом стоимости” [3]. Правда, це положення можна використовувати лише на перших етапах розвитку суспільства. У цьому зв’язку він вийшов з іншим положенням, згідно яким вартість складається з витрат праці, відсотка на капітал, земельної ренти. “Наприклад, в цене хлеба одна ее доля идет на оплату ренты землевладельца, вторая – на заработную плату или содержание рабочих ... и третья доля является прибылью фермера” [3]. Це положення пов’язане із спробою Сміта перейти від простого виробництва до товарно-капіталістичного, коли земля переходить у приватну власність у результаті чого земля переходить до більш дбайливого господаря.

Давід Рікардо, який завершив класичну економічну систему, землю розглядав у контексті рентних відносин. Він дослідив помилковість тверджень фізіократів, які відзначали, що нібито рента є даром природи. Ним відзначена і непослідовність Адама Сміта, який хоч і вважав, що джерелом цінностей служить не земля, а праця, проте допускав, що частина доходу, отримана в землеробстві, зобов’язана своїм походженням силам природи. Згідно з теорією Рікардо, рента – це не надлишок продукту, який припадає на частку землевласників завдяки більш високій родючості земельних ділянок. Природа, в його розумінні, у створенні ренти участі не бере, вона не визначає рівня цін. “Стоимость хлеба, – писав Рікардо, – регулируется количеством труда, затраченного на производство его на земле того качества или с той долей капитала, при которых не платят ренты, а рента платится потому, что хлеб дорог... Цена хлеба несколько не понизилась бы, если бы даже землевладельцы отказались от своей ренты” [4]. В цьому випадку рента не зникла б, а дісталася б суб’єктам господарювання на землі, витрати ж на виробництво хліба та його ціна збереглися на попередньому рівні.

Заперечуючи Сміту, який вважав, що хлібороб володіє дещо більшою продуктивністю, оскільки в цій специфічній галузі природа бере участь у процесі створення вартості поряд з працею, Рікардо справедливо відзначає: “Разве природа не делает ничего для человека в обрабатывающей промышленности? Разве силы ветра и воды, которые приводят в движение наши машины и корабли, равняются нулю? Разве давление атмосферы и упругость пара, которые запускают в движение самые изумительные машины, – не дары природы? Я уже не говорю о действии тепла при размягчении и плавлении металлов, о действии атмосферы в процессах окрашивания и брожения. Нельзя назвать ни одной отрасли промышленности, в которой природа не оказывала бы помощи человеку, и притом помощи щедрой и даровой” [4].

Слід відзначити, що сили вітру і води, тиск атмосфери і пружність пари та інше ніяк не

змінюються в процесі виробництва, що стоїть на землі, то тут дармова допомога природи обертається зниженням природної родючості, деградацією ґрунтів і нарешті зниженням їх продуктивності.

Згідно з теорією Рікардо, рента – результат не щедрості природи, а її “бідності”, нестачі багатих та родючих ділянок землі. Джерело ренти виникає в тих випадках, коли земля перебуває у власності чи користуванні. Якщо б повітря та вода могли бути переведені у власність та малися б в обмеженій кількості, то вони, подібно до землі, давали б рента.

На противагу рикардіанським твердженням, в економічній науці пробивали собі шлях теоретичні погляди на джерело вартості і створення доходів, згідно з якими в основі вартості лежить не один, а сукупність чинників – земля, капітал, праця. Одним з авторів трьохфакторної концепції був французький економіст Жан Батіст Сей.

Засновник концепції розвитку суспільно-економічних формацій Карл Маркс відзначав величезну роль землі в процесі суспільного виробництва. “Земля – вот великая лаборатория, арсенал, доставляющий и средство труда, и материал труда, и место для жительства, т.е. базис коллектива” [5].

Але у своїх дослідженнях К. Маркс не використав ролі землі у виробничому процесі ні в понятті “продуктивні сили”, ні в теорії вартості, ні у виробництві продукції. Маркс не розглядав властивості землі як засобу виробництва, а до основного та оборотного капіталу відносив тільки вкладання засобів, пов’язаних з землею, і, характеризуючи їх, писав (мовою оригіналу): “Капитал может быть фиксирован в земле, вложен в ней или на относительно короткий срок, как при улучшениях химического свойства, применений удобрений и т.д., или на более длительный срок, как при строительстве осушительных каналов, оросительных сооружений, выравнивании поверхности почвы, воспроизведении хозяйственных построек и т.д. в другом месте я назвал капитал, вложенный таким образом в землю, la terre – capital (земля – капитал). Он относится к категории основного капитала” [6].

Згідно з теорією К. Маркса, земля не має вартості, щоб обґрунтувати зайвність та шкідливість приватної власності на землю. Вона виключена з процесу виробництва як фактор створення вартості.

Представники економічної школи маржиналістів розглядали землю, як і інші природні ресурси, з точки зору корисності споживчого блага. У зв’язку з обмеженістю земельних ресурсів їх корисність і відповідно ціна будуть зростати, незалежно від якісних характеристик землі.

Економісти-маржиналісти вважали суттєвими категоріями виробництва капітал і праця, ігноруючи землю як категорію виробництва.

Неокласична школа, кейнсіанська теорія, неолібералізм та інші течії економічної теорії носили антропоцентричний характер. При цьому їх об'єднувало те, що вони були прихильниками отримання максимального прибутку з землі для задоволення потреб людини. Але тривалий час так продовжуватись не могло: земля почала втрачати природну родючість, піддаватись заб-

рудненню та деградації. Так, наприклад, якщо проаналізувати тенденції вмісту гумусу, як головного фактора природної родючості, в ґрунтах Миколаївської області за період 1880-2000 роки (рис. 1) на підставі досліджень Докучаєва В.В., агрохімічних обстежень науково-дослідних і проектно-технологічних установ регіону, то має місце постійне зменшення його концентрації [7].

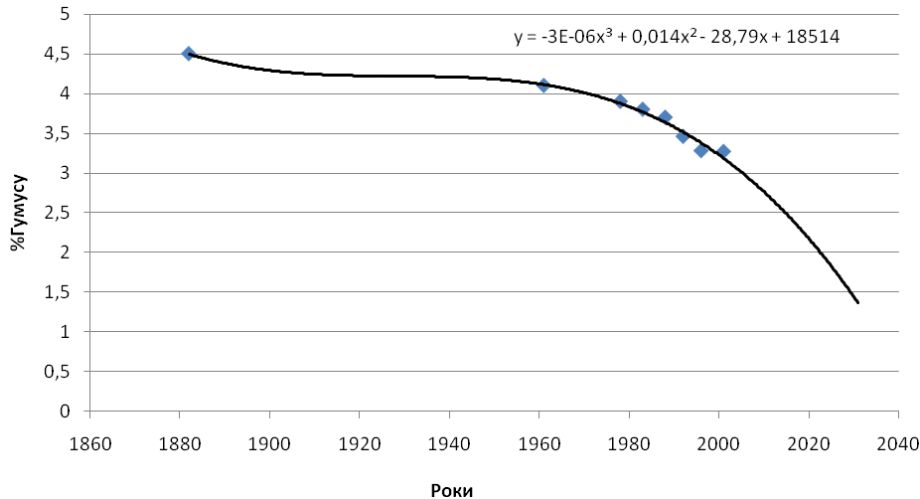

Рис. 1. Тренд зміни вмісту гумусу в ґрунтах Миколаївської області

Треба відмітити, що якщо за період 1880-1980 роки середньорічне зменшення вмісту гумусу складало 0,0063 %/рік, то в теперішній час (1980-2000 роки) воно збільшилось у 4,3 разу і досягло 0,027 %/рік. За таких тенденцій значення 2 % вмісту гумусу в ґрунтах області, яке є критичним за оцінками багатьох спеціалістів і вчених агропромислового комплексу, буде досягнуто вже у 2025 році. Таким чином екологічні обмеження все більше висуваються на передній план.

В біоматеріальну систему економіки повинна бути включена екосистема "земля" як фактор, який бере участь у досягненні добробуту. Після кожного виробничого циклу на долю екосистеми "земля" припадають тільки матеріальні та енергетичні відходи, і тільки в окремих випадках частина економічного потенціалу типу послуг спрямовується на підтримання продуктивності землі (відтворення родючості ґрунту), щоб відновити порушену екосистему. Небезпека банкрутства при досить малому економічному потенціалі, необхідному для задоволення своїх потреб та відновлення факторів виробництва, примушує землевласника або землекористувача забувати про екосистему "земля" [8].

Ці процеси знайшли відображення в економічній науці. Свідченням цьому є те, що у 1920-х роках представники інституціонального напрямку Р. Елі і Д. Коммонс започаткували вивчення такої науки, як економіка землекористування [9]. Це комплексна наука, що охоплює багато напрямів, пов'язаних із специфічністю та різноаспектністю землі як фактора виробництва,

одним з елементів якої є екологічнобезпечне землекористування, при якому забезпечується оптимальне співвідношення між економічною ефективністю та екологічною доцільністю використання земель як фактора виробництва.

Україна, яка має найродючіші у світі землі, не могла залишитись осторонь від цих досліджень. Питання економіки землекористування висвітлені у працях: П. Гайдуцького, М. Гарбуза, В. Горлачука, А. Даниленка, Д. Добряка, С. Дорогунцова, Л. Новаковського, П. Саблука, В. Трегобчука, А. Третяка, М. Федорова та інших. І у зв'язку з визнанням землі як одного з факторів виробничого процесу основними напрямками економічних досліджень є:

- Інституціоналізація ринку землі.
- Економічні основи екологічнобезпечного землекористування.
- Інвестиційне забезпечення розвитку землекористування.
- Страхування збитків, завданих земельним ресурсам унаслідок погіршення якісних властивостей параметрів ґрунту.
- Інноваційні технології розвитку землекористування, що забезпечують його конкурентоспроможність на зовнішніх і внутрішніх ринках.

Висновки

1. Історичний аналіз поглядів на значення землі у виробничому процесі різних економічних теорій показав, що антропоцентричне ставлення до підсумків виробництва погіршило властивості земельних ресурсів як природного тіла.

2. Відбувається зростання швидкості втрати природної родючості ґрунтів України за останні роки, що показано на прикладі Миколаївської області. На підставі тренду зміни вмісту гумусу в ґрунтах області досліджено, що середньорічне зменшення вмісту гумусу за період 1980-2000 роки збільшилось у 4,3 разу і досягло 0,027 % / рік. Критичне значення 2 % вмісту гумусу в ґрунтах області буде досягнуто вже у 2025 році.
3. Екологічні вимоги призвели до розвитку наукової теорії економіки землекористування, яка дуже актуальна для сучасного етапу розвитку земельних відносин в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Генеза ринкової економіки: терміни, поняття, персоналії // За ред. Г.І. Башнянина і В.С. Іфтимічука. – К.: Магнолія плюс, 2004. – 688 с.
2. Петти У. Экономические и статистические работы. – М.: СОЦЭКГИЗ, 1940. – 324 с.
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Антология экономической классики: В 2 ч. – Т. 1. – М., 1991.
4. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения // Соч. в 3 т. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т. 1. – 360 с.
5. Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов. – Ч. 1. – М., 1968. (Сочинения, 2-е изд. / К. Маркс, Р. Энгельс, Г. 46.4.1.). – С. 463.
6. Маркс К. Капитал. – Т. 3.4.2. – М., 1962. (Сочинения, 2-е изд. К. Маркс, Ф. Энгельс, Т. 25.4.2.). – С. 168.
7. Кузьменко О.Б. Економічні аспекти обґрунтування гумусності ґрунтів // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 64. – Вип. 51. Економічні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – С. 148-151.
8. Третяк А.М., Другак В.М. Наукові основи економіки землекористування. – К.: ЦЗРУ, 2003. – 337 с.
9. Соловій І.П. і ін. Землекористування: еколого-економічні проблеми, конфлікти, планування: Навч. посібн. – Львів: Афіша. – 2005. – 400 с.